

⁴³ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18333. Вознесенське намісництво існувало короткий час перед утворенням в 1796 р. Подільської і Київської губерній; воно включало в себе, зокрема, південно-східну частину колишнього Брацлавського воєводства.

⁴⁴ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18772, 18946, 20802, 20924; ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, од. зб. 216.

⁴⁵ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. — С. 90, 97 — 98.

Одержано 12.10.1989 р.

На материале исторических отечественных и зарубежных источников автор показывает динамику количества поселений Брацлавского воєводства в XVII — XVIII вв.

Я. Р. Дашкевич

ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО
70-Х РОКІВ XVII — XVIII СТ.
ЯК ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Автор розглядає джерельну цінність гравюр XVII — XVIII ст. з зображенням Кам'янець-Подільського з точки зору історичної топографії міста.

Історична іконографія, а саме джерелознавче дослідження іконографічних пам'яток різного роду (ілюстрацій до описів мандрівок, історичних і географічних трактатів; художніх елементів карт і планів; окремо виданих естампів з видами міст; альбомів костюмів; картин і гравюр із зображенням битв, посольств, різноманітних засідань і зборів; портретів тощо), належить до заведених ділянок українських історичних студій. Відповідна література, зокрема така, в якій взірці іконографії використовуються як ілюстративний матеріал, налічує сотні назв, але лише в останній час робляться несправедливі спроби узагальнити існуючий матеріал¹. Досвід закордонної історичної іконографії, що як окрема дисципліна, проміжна між мистецтвознавством та історією, оформилася в Західній Європі у 20-х роках XX ст., практично не вивчається².

Кам'янець-Подільський — місто, що відігравало ключову роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі другої половини XVII ст., часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим, значною мірою, пояснюється й те, що йому присвячено понад 40 пам'яток урбаністичної іконографії — рисунків, гравюр, картин, медалей. Гравюри і медалі тиражували у великій кількості й поширювали по всій Європі. (За межами наших міркувань залишаються символічні зображення міста на картах та панорамахні елементи на планах.)

Типологія. З точки зору техніки виконання і композицій зображення можна поділити на кілька груп: 1) *гравюри*, 2) *картини* (панорама подільського театру воєнних дій 1673 р. з Кам'янцем у центрі;³ картина міста, згадана 1968 р.⁴), 3) *рисунки* (панорама міста 1633 р.)⁵, 4) *медалі* (виготовлені 1684, 1694 та 1699 рр.⁶). Не ясні відомості про фрагменти розписів, знайдених у Кам'янці під час реставраційних робіт, на яких, можливо, частково зображено місто. Всі ці пам'ятки історичної іконографії мають значну вартість як

© Я. Р. Дашкевич, 1991

свідчення великої «популярності» міста. Вони заслуговують на комплексне вивчення, републікацію у вигляді альбому, використання як ілюстративного матеріалу історичних праць. З точки зору історичної топографії, джерельну цінність мають лише гравюри, а по суті, лише одна з них (вид. К. Томашевича).

У 70 — 80-х роках XVII ст. виникло два типи гравюр: 1) вид «з льоту птаха» — не менше 20 варіантів, 2) панорамний вид «міста серед скель» — принаймні 20 варіантів⁷. Панорамні види — деколи з воєнними або мирними сценами на передньому плані — виникли у 70 — 80-х роках XVII ст. Їх друкували переважно в Аугсбурзі. Вони дуже далекі від реальності — місто (або, докладніше, замок) розташоване високо вгорі серед велетенських скель. Здається, ці гравюри створювалися не без впливу іконографії медальєрної пластики. Можна згадати такі гравюри «міста серед скель»:

1. Кам'янець (з написом «Caminicz» вгорі) під час турецької облоги 1672 р. Без місця і року видання (можливо, вирізано з якогось летючого листка)⁸.

2 — 5. Кам'янець з написом «Caminjeck» вгорі. У кн.: *Suaneae oder die am Bosphoro Thracico liegende hohe Stein-Klippen von welchen zu sehen seyn gegen Mittag das Vor-Meer Propontis.* — Ausburg, 1687. — S. 60⁹. Цю брошуру * перевидавали також у 1688, 1691, 1698 рр.¹⁰

6. Кам'янець з підписом німецькою мовою (подаємо у перекладі): «Кам'янець-Подільський, столиця воеводства Поділля в Польщі та природна фортеця, розташована на стрімких скелях, біля турецького кордону. Там мають свій осідок римсько-католицький та вірменський єпископи». Без місця і року видання. На підставі згадки про вірменського єпископа гравюра датована нами умовно 1683 — 1686 рр. (бо саме тоді там був такий єпископ)¹¹, але, можливо, вона видана після 1699 р., коли Кам'янець знову став столицею воеводства. Правда, вірменського єпископа там вже не було.

7. Кам'янець з написом німецькою мовою вгорі (подаємо у перекладі): «Справжнє зображення незрівнянної фортеці Кам'янця». Гравюра з самим лише зображенням фортеці серед скель вміщена на летючому листку (*Bericht von dem herlichen Sieg, welchen die polnische und lithauische Armee unter Commando des Jablonowski wieder die Turken und Tartarn den 6. Oktobr. 1694 erhalten.* — Ausburg, 1694. — S. 1)¹².

8. Кам'янець з написом «Caminiesck» вгорі та підписом німецькою мовою з правого боку (подаємо у перекладі):

* Автор статті висловлює глибоку подяку Б. О. Зелінському (Прага), при допомозі якого отримав фотокопію гравюри з примірника бібліотеки Празького університету.

«Незрівнянна фортеця Кам'янець — це є головна місцевість у країні Поділля, над рікою Шмерцік (!), розташована на високих кам'яних скелях, збудована даками, укріплена королем Сигізмундом I з Польщі, захоплена теперішнім турецьким цісарем Ахметом через зраду». Зображена фортеця серед скель *. Явна помилка в написі (Кам'янець захопив 1672 р. султан Мухаммед IV; Ахмет II був султаном у 1691 — 1695 рр.) дозволяє датувати гравюру 1691 — 1695 рр.¹³

9. Кам'янець під час уявної польської облоги. Гравюра з німецьким віршем вміщена на летючому листку «So zeigt sich Camines das hone Turken — Nest». Без місця і року видання. Виходячи із змісту вірша, в якому висловлюється надія, що Фрідріх-Август, «міцний герой з Саксонії, як польський король», поверне місто Польщі, можна припустити, що листок видано 1697 р. з нагоди (або напередодні) обрання Фрідріха-Августа польським королем¹⁴.

10. Кам'янець між скелями з написом «Caminesck». Без місця і року видання¹⁵.

11. Кам'янець між скелями з написом німецькою мовою «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 115x190 мм)¹⁶.

12. Кам'янець між скелями, на передньому плані човен з вітрилом, заповнений військовими. З підписом німецькою мовою: «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 77x147 мм) (У кн.: *Sirisa. Polenus Ende, historisch und geographisch beschrieben.* — Warschau, 1798. — S. 279.) Ця гравюра — курйозне свідчення збереження напівфантастичного зображення аж до кінця XVIII ст., ще й надрукованого у Варшаві (якщо вважати, що подано правдиве місце видання), де багато людей знало справжній вигляд фортеці¹⁷.

Гравюри типу «місто серед скель» не є достовірним історико-топографічним джерелом. Вони заслуговують, однак, на увагу як засіб задоволення інформаційного голоду XVII — XVIII ст. на зображення міста і фортеці, що відіграли значну роль у тогочасних подіях. Всі гравюри створювалися за єдиним взірцем, але докладну хронологію і послідовність зображень поки що відтворити не вдається. Деякі гравюри цього типу, що зберігаються в колекціях, це аркуші, вирізані з книжок, альбомів, зв'язок з якими встановити не так просто.

Повноцінним історико-топографічним джерелом може вважатися лише зображення першого типу («місто з льоту птаха»), в основу якого, без сумніву, покладено відносно реалістичний рисунок Кам'янця, особливо його укріплень. Більшість варіантів гравюр першого типу датовано, і це дає можливість опрацювати своєрідну їх

* Автор статті висловлює глибоку подяку проф. Е. Трирському (Варшава) за фотокопію гравюр, згаданих у виносках^{8, 12, 14}.

схему. Всі варіанти легко звести до першоджерела — зображення Кам'янця, виготовленого К. Томашевичем десь незабаром після захоплення міста турками. Цьому зображенню присвячено велику літературу, гравюру часто використовували при дослідженні окремих питань, що стосуються топографії, укріплень, цивільного будівництва і архітектури Кам'янця. Досі, однак, залишаються остаточно не з'ясованими питання, пов'язані з авторством, хронологією, джерельною достовірністю як самого першоджерела К. Томашевича, так і генетично пов'язаних з ним варіантів, виготовлених у 80-х роках XVII ст. — першій половині XVIII ст.

Гравер. Про Кипріяна (Ципріяна) Томашевича збереглося мало перевірених відомостей. Був він райцею польської громади міста, мав будиночок на вулиці, що тягнулася «від фари» (парафіального костюлу). Хата була розташована впоперек вул. Татарської¹⁸. У 1671 р. був війтом польської громади і відповідно до цього виконував обов'язки судді¹⁹. В літературі поширилася думка, що був він ще й інженером-геодезистом та збудував укріплений шанець, з якого найцільніше стріляли до турків у 1672 р.²⁰, але, здається, це лише безпідставний здогад, викликаний тим, що К. Томашевич був автором гравюри, що могла свідчити про певні геодезичні та фортифікаційні знання рисувальника. Після захоплення Поділля турками він покинув Кам'янець і переселився до Кракова — саме з цим містом пов'язана його граверська діяльність. У Кам'янці він не займався цим ремеслом — і взагалі як гравер був мало продуктивним. Крім зображення Кам'янця, він виконав ще геральдичну композицію для панегірика В. Кольчицького (*Honor serenissimi ac potentissimi principis Joannis III regis Poloniae etc. etc. doodecim inscriptionibus coronatus. — Cracoviae, 1675*) та недатовану гравюру із зображенням Богоматері для костюлу августинців у Казімежу біля Кракова²¹. Деякі непрямі свідчення (про них нижче) стверджують, що помер він до 1684 р. Висловлювалася думка, що К. Томашевич був, можливо, вірменином²². Але в такому випадку він не міг би бути райцею та війтом польської громади. Крім цього, репродукуючи на своїй гравюрі печатки трьох кам'янецьких громад (української, польської та вірменської), К. Томашевич допустив при передачі легенди вірменської печатки багато помилок, неможливих для вірменина²³. Очевидно, немає також підстав вважати К. Томашевича українцем²⁴.

Датування зображення К. Томашевича. Гравюра недатована. В літературі звичайно датували її 1672 р. (роком захоплення міста турками) або вважали, що вона виготовлена незабаром після цього²⁵. В останній час поширилося намагання датувати гравюру 1684 — 1700 рр. чи навіть просто 1700 р.²⁶ Таке датування базується на підставі фальшивого перекладу латинського колофону, вміщеного на гравюрі. Цей колофон, в якому є кілька латинських скорочень, добре зрозумілих для читачів XVII ст., завдав чимало

труднощів дослідникам XIX та XX ст. Його неточно перекладали О. Сементовський, Ю. Ролле, Ю. Сіцинський. Цілком перекручений переклад опубліковано в 1975 р.²⁷ Згідно з ним, у колофоні написано: «Кипріан Томашевич 1700 при тому зробив з привілеєм його королівської милості майже в 16 років». З цього зробили висновок, що «гравюру було розпочато у 1684 р. і закінчено у 1700 р.» Насправді в колофоні написано: «...Syprianus Tomaszewicz S.C.D.D.D. humillimus idem fecit cum Prwilegio S.R.M. ad. XVI annos.» Перекладачі XIX ст. не розуміли скорочення С.С. і просто його не перекладали; у наш час ці аббревіатури прочитали як... запис чисел римськими літерами і додали всі числа разом: 100+100+500+500+500=1700! Скорочення розшифровується (зрештою, згідно з поширеними словниками): «*carissimo, clarissimo dat, donat, dedicat*»²⁸. Правильний переклад колофону звучить: «...найпокірніший Кипріан Томашевич найдорожчому, найсвітлішому (єпископові) дає, дарує, присвячує: він же (Томашевич) виготовив за привілеєм священної королівської величності на 16 років». У тексті немає жодного натяку на 1700 р. а згадка про 16 років стосується королівського привілею, згідно з яким гравер мав виключне право друкувати свій твір протягом 16 років. Якщо б хтось інший в цей час намагався видавати аналогічну гравюру, його переслідували б законом. Така формула — середньовічний захист авторських і видавничих прав — характерна для багатьох тогочасних видань. Для порівняння можна згадати, що Г. де Боплан отримав у 1645 р. королівський привілей на 10 років на друкування спеціальної карти України під карою 500 угорських дукатів для порушника привілею²⁹. Видавець хроніки Р. Гейденштейна друкар К. Вехтлер з Франкфурта отримав 1672 р. (тобто приблизно тоді, коли й Томашевич) королівський привілей на 15 років на публікацію хроніки під карою 200 угорських дукатів на того, хто безправно передруковував би Гейденштейна³⁰. Передусім у 1684 — 1700 рр., коли Томашевич нібито мав виготовляти гравюру (взагалі цілком незрозуміло, чому він мав би гравіювати її протягом 16 років!), його вже не було в живих. Справа в тому, що саме у 1684 р. було видано у Римі гравюру Кам'янця, виконану Йоанном-Яковом де Рубеїс, — явне наслідування Томашевича. Її присвячено польському королевичеві Якову Собеському. Цього не трапилось би, якби Томашевич ще жив і міг боронити свої права. В урядовому описі Кам'янця 1700 р. Томашевич згадується як померлий³¹. Невірно також датувати гравюру 1672 р. — роком захоплення міста турками.

Реальні підстави для датування гравюри, на якій немає року видання, такі:

1. **Саме зображення.** В основу гравюри покладено рисунок міста і замку такими, якими вони були в момент переходу до турків 29 серпня 1672 р. На рисунок було нанесено зміни в укріпленнях,

зроблені турками в кінці 1672 — першій половині 1673 р. Про ці зміни доносили польські шпигуни³².

2. *Присвята* гравюри краківському єпископу А. Тжебіцькому. Він помер 28 грудня 1679 р.

3. Існує *серія гравюр*, аналогічних гравюрі Томашевича, але явно залежних від Томашевича (у нього, наприклад, докладніша експлікація). Ця серія гравюр датована 1684 — 1740 рр. Зрозуміло, що гравюра Томашевича виникла раніше.

Таким чином, виходить, що гравюра була виготовлена між 1673 — 1679 рр., ближче, мабуть, до горішньої межі, бо й сам гравер, використовуючи кон'юнктуру на таке видання, був зацікавлений видати гравюру якнайшвидше. Таке датування було запропоноване нами в 1970 і 1979 рр.³³ Датування 1673 — 1679 рр. прийняте також іншими авторами³⁴.

Не підлягає сумніву (як вдалося встановити на підставі порівняння кількох відбитків гравюри), що Томашевич тиражував вид протягом ряду років, періодично підправляючи, частково перерізаючи мідну дошку. Докладне дослідження збережених оригіналів з метою визначення справді первісного зображення — це завдання майбутнього.

Загальне джерелознавче значення гравюри Томашевича. Види «з льоту птаха», до яких типологічно належить гравюра 1673 — 1679 рр., для другої половини XVII ст. — з точки зору історії європейської гравюри — вже були явним анахронізмом. Такі види були характерні для XVI ст. У XVII ст. міста гравіювали майже виключно у вигляді розгорненої, витягнутої по горизонталі панорами. (Саме такими є відомі види Києва голландського художника А. ван Вестерфельда 1651 р.; вид Львова, опублікований 1618 р. в Кельні, який приписують італійському маляреві й інженерові А. Пассароті.) «Анахронічність» манери пояснюється тим, що вид Тимашевича був призначений значною мірою не лише для задоволення естетичних смаків та інформаційного голоду громадськості, але й для військових цілей (це цілком ясно з експлікації). З сучасної джерелознавчої точки зору, без сумніву, краще, що гравюра була виконана «з льоту птаха». Порівняння з переліченими вище панорамними зображеннями «міста серед скель» доводять, що вони не дають правильного уявлення ні про місто, ні про замок у кінці XVII ст. Іконографія просто фантастична — це доводить, зрештою, зіставлення із збереженим досі замком. Вартість повноцінного історичного джерела має лише вид «з льоту птаха», виготовлений Томашевичем. Його наслідування і модифікації, яких не менше двадцяти³⁵ (докладний їх розгляд стане предметом окремої статті), не мають, всупереч думці, поширеній у деяких працях, жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело для дослідження матеріальної культури міста.

Починаючи з 1960-х років гравюру Томашевича стали чомусь називати «аксонометричним планом»³⁶. Аксонометрія — це науковий метод зображувати предмети на кресленику, при якому на площину зображень проєктуються — із збереженням правильних пропорцій, докладних вимірів — і предмет, і осі прямокутної системи координат, до якої віднесено зображуваний предмет (в даному випадку йдеться про будівлі). Досить тільки кинути оком на гравюру, щоб побачити, що ні з аксонометрією, ні з планом вона не має нічого спільного. У кінці 1970-х років гравюру нарекли ще «документом»³⁷, хоча і в прямому і в переносному розумінні гравюра — не документ, а лише пам'ятка мистецтва, іконографічне джерело. Додана словесна експлікація також не може перетворити гравюру на документ. У 1980-х роках почали ще застосовувати термін «ландкартний план»³⁸, досить недоречний, бо «ландкарта» значить просто «географічна карта», а між гравюрою Томашевича та картою немає нічого спільного. Гравюра Томашевича — це, очевидно, взагалі не «план», не «панорамний план» і т. п., а гравійоване зображення — відносно докладний вид міста, виконаний «з льоту птаха». За своєю функцією гравюра наближалася до плану, але, з картографічної точки зору, ним не була. Типологічне визначення жанру гравюри важливе з джерелознавчої точки зору, бо допомагає зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї як від історико-топографічного джерела.

К. Томашевич був представником польського кам'янецького міщанства. Як гравер він мав перед собою зразки західноєвропейської гравюри із зображенням тогочасних міст. Увагу художників (а також широкої публіки, для якої виготовляли естампи) привертала, в першу чергу, імпозантні публічні будівлі, міські укріплення. Їх навіть змальовували в збільшеному (порівняно з рештою будівель) масштабі. Гравюри як носії інформації були «ходовим товаром», і художники, щоб подати відомості про найвидатніші споруди міста, часто змальовували цікавіші об'єкти набагато докладніше, ніж могли їх побачити з тої реальної чи уявної точки зору, з якої рисували ціле місто. Другорядні будинки зображували стандартно. Мурами оточували конгломерати будинків, нагромадження яких часто було проявом бажання гравера передати враження великої кількості будівель. Житлові будинки, особливо їх дах, утворювали на рисунках одноманітний фон. Насправді, як відомо, у Кам'янці будинки були різноманітними. Поруч з кам'яницями патриційів, кількаповерховими, з орнаментованими фронтонами, стояли дерев'яні халупи, порозкидані без будь-якого плану, — це мешкання найбіднішого населення. Таких «будинків» на гравюрах не було, але досить докладно змальовувалися великі публічні будівлі, церкви, часом будинки заможних патриційів, бо вони визначали економічну могутність міста. (Саме тому, до речі, значення давніх зображень для соціотопографії —

дисципліни, що вивчає залежність між розташуванням місця проживання та соціальним становищем мешканців, — обмежене.) Художники штучно відмежовували місто від передмість, приміських сіл, які, зрештою, якщо й зображували, то також стереотипно, як розкидані по полях і садах окремі будиночки. Саме місто майже не виходило за укріплені мури, мало докладно визначені межі та різко підкреслену відрубність. Все це, як ми знаємо на підставі документальних джерел про Кам'янець, не відповідало дійсності. Згідно з турецькими джерелами 80-х років XVII ст.³⁹, передмістя біля Руської брами налічувало 23 двори, біля Польської брами — 38, біля Замкової — 8. Даремне ці двори шукати у Томашевича.

К. Томашевич підійшов до своєї гравюри з панівних у тогочасному мистецтві позицій. Його Кам'янець — це вид міста не такого, яким воно було насправді, а такого, яким гравер хотів його показати. Цей момент необхідно враховувати при критичному використанні гравюри, зокрема при ідентифікації окремих об'єктів та їх деталей: досить докладно відображено замок, міські укріплення (вид був потрібний для воєних цілей), а також репрезентативні світські (ратуша) й церковні будинки. Такий підхід відбивав ідеологію міщанства, яке вважало місто опорою безпеки, правопорядку і релігії, а одночасно сприймало його як певну автономну політичну, економічну і духовну цілість.

Виходячи з цього, можна вважати необґрунтованими спроби розглядати гравюру Томашевича як «аксонометричний» або ледве чи не фотографічний знімок. Ні гравер не ставив перед собою завдання давати докладне реалістичне зображення міста, ні ті, хто у XVII ст. користувався гравюрою, не вважали її таким зображенням.

Репродукції гравюри Томашевича. Для сучасного дослідника історичної топографії Кам'янця та взагалі для історика урбаністики пізньосередньовічної України виникає питання про те, чи він має можливість користуватися гравюрою або, принаймні, її задовільними репродукціями. В другій половині XIX ст. гравюра вже вважалася рідкістю, хоча на Поділлі в панських колекціях зберігалася не менше чотирьох її примірників⁴⁰. На сьогодні вона перетворилася в раритет. У львівських колекціях є три, а може, й чотири примірники⁴¹.

Незважаючи на важливість цієї іконографічної пам'ятки, вона рідко репродукувалася в задовільному вигляді. З репродукцій найпоширеніша та, що вміщена в збірнику «Подолье. Историческое описание» (Спб., 1891). Репродукція дуже погана — це деформований сталерит, виготовлений з оригіналу, без експлікації. І саме з цієї репродукції, а не з оригіналу, передрукують зображення надалі⁴², деколи обрізуючи написи, герби, емблеми, експлікацію⁴³. Репродукції, що публікуються за кордоном, також незадовільні. Вони дуже зменшені⁴⁴ і для історико-топографічних досліджень не

підходять. Очевидно, виникає необхідність перевидати гравюру Томашевича факсимільним способом разом з докладним джерелознавчим дослідженням.

¹ Степанович Е. П., Маркитан А. П. Иконография. Кинофотодокументы // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — Киев, 1988. — С. 202 — 227, 266 — 269.

² В плані дослідження зображень міст, картин воєнних дій тощо заслуговують на увагу такі праці: Keyser E. Das Bild als Geschichtsquelle. — Hamburg, 1935; Keyser E. Die deutsche Stadt im Bilde // Fest-schrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag. — Wiesbaden, 1965. — Bd. 2. — S. 405 — 422; Mende-Matzner U. Westeuropäische Bildzeugnisse zu Russland und Polen bis 1700 Ein Beitrag zur historischen Bildkunde. Inaugural-Dissertation. — Bamberg, 1968; Becker W. Von alten Bild der Welt. Alte Landkarten und Stadtansichten. — 2-e Aufl. — Leipzig, 1971; Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. — Wrocław, 1981. Пор. також: Дашкевич Я. Р. Види міст України XVI — першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства, 19 — 21 жовт. 1982 р., м. Вінниця: (Тези доп.). — К., 1982. — С. 156 — 157; Дашкевич Я. Р. Корпус зображень міст України XVI — XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради, груд. 1988 р. — К., 1988. — С. 228 — 230.

³ Зберігається у Львівській державній картинній галереї; репродукція там же. Пор.: Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce.

⁴ Картину львівська вірменська громада подарувала королеві Августові II у серпні 1898 р. (Див.: Bargcz S. Rys dziejow ormianskich. — Tarnopol, 1869. — S. 131.)

⁵ Зберігався в архіві міністерства закордонних справ у Парижі. Репродукції: Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: Szkic historyczno-topograficzny // Litwa i Rus. — Wilno, 1913. — Rok 2, zes. 4/5; Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski: Szkic historyczny. — Kijów; Warszawa, 1915. — S. 8. В літературі цей рисунок неправильно називають «планом» або «гравюрою».

⁶ Див.: Семеновский А. А. Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. — Спб., 1862. — Кн. 4. — С. 69 — 70; Benikowski F. Spis medalion polskich lub z dziejami krajiny polskiej stycznych, w gabinecie krol. Alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się. — Warszawa, 1830. — S. 97; Raczyński E. Gabinet medalion polskich, oraz tych, które się dziejom Polski tyca. — Wrocław, 1938. — T. 2. — S. 302 — 308, 340 — 345; Poznań, 1841. — T. 3. — S. 48 — 58; Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. — SPb, 1871 (repr. Graz, 1957). — Vol. 1. — P. 347, 352 — 353; SPb, 1872 (repr. Graz, 1957). — Vol. 2. — P. 6 — 7; Rzeczpospolita w dobie Jana III: Katalog wystawy Zamku Krolowskiego. Archiwum glowny akt dawnych i Biblioteki Narodowej. Wrzesien-pazdziernik 1983. — Warszawa, 1983. — S. 219 — 220, il. 156.

⁷ Продовжуємо лінію досліджень, започатковану повідомленнями: Дашкевич Я. Р. Види і плани Кам'янця-Подільського XVII — XVIII ст. // Тези доп. V Поділ. іст.-краєзнав. конф. (1979). — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 91 — 92; Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Поділ. іст.-краєзнав. конф. (секція історії Аожовт. періоду): Тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 59 — 61.

⁸ Зберігається у Національній бібліотеці, Варшава, відділ іконографії. Див.: Rzeczpospolita w dobie Jana III. — S. 184.

⁹ Про цю брошуру і вид Кам'янця в ній існує багата література. Див.: Січинський В. Подорожна книжка 1687 р. про Україну // Календар для всіх на 1934 р. — Львів, 1933. — С. 59 — 62; Січинський В. Історія українського граверства XVI — XVIII ст. — Львів, 1937. — С. 42; Крип'якевич І. Забуті види України XVII — XVIII ст. // Укр. кн. — Львів, 1937. — № 1. — С. 18 — 20; Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. «Суапеа» — немецкое сочинение конца XVII в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. — Днепропетровск, 1975. — [Вып. 3]. — С. 137 — 146; Мы-

чук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепрпетровск, 1985. — С. 39. Не можна погодитися з припущенням І. Крип'якевича (яке прийняли інші автори), що в основі гравюри лежить рисунок Г. де Боплана.

¹⁰ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2. — С. 94.

¹¹ Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР, відділ мистецтва. Течка 23, колекція Павліковських 3462. — (Далі: АНБ). Про гравюру та репродукцію див.: Dachkevitch Ya. Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII siecle // Revue des Etudes armeniennes. N. S. — Paris, 1970. — Т. 7. — Р. 471 — 472, pl. XCVI.

¹² Зберігається в Бібліотеці Національного музею в Кракові, відділ Чарторських, Пор.: *Estreicher K. Bibliografia polska.* — Krakow, 1901. — Т. 18. — С. 358. Сама лише вирізняє гравюру — у АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3463.

¹³ АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3460.

¹⁴ Зберігається в Ягеллонській бібліотеці в Кракові. Пор.: *Estreicher K. Bibliografia Polska.* — Krakow, 1903. — Т. 19. — С. 73.

¹⁵ АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3458.

¹⁶ АНБ. Течка 66, колекція Баторовських 7541 (колекція ілюстрацій Баторовського).

¹⁷ Псевдонім Sirisa розв'язують по-різному: Август Задебек (див.: *Bar A. Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących.* — Krakow, 1936. — Т. 2. — С. 136) або Карл Йозеф Гюбнер (*Holzmann M., Bobatta H. Deutsches pseudonymen lexikon.* — Wien; Leipzig, 1906. — С. 262).

¹⁸ Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженной кемецким старостою 1700, сентября 15 // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 560.

¹⁹ Січинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст.: (Іст.-археол. нарис). — К., 1928. — С. 10.

²⁰ *Rolle J. Państwo Wolodyjowsky. 1. Jerzy Wolodyjowski.* // *Rolle J. Sylwetki historyczne.* Ser. 8. — Krakow; Warszawa; Petersburg, 1892. — С. 324.

²¹ *Rastawiecki E. Słownik rytmowników polskich tudzież w Polsce osiedlonych lub czasowo w niej pracujących.* — Poznań, 1886. — С. 290.

²² *Górski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej w Turcji w latach 1672 i 1673* // Biblioteka Warszawska. — Warszawa, 1890. — Т. 1; zesz. 2. — С. 170.

²³ *Dachkevitch Ya.* Op. cit. — Р. 468; *Дашкевич Я. Р.* К средневековой сфрагистике армян Украины // Вест. Матенадарана. — Ереван, 1986. — № 15. — С. 219.

²⁴ Така думка є в кн.: Січинський В. Історія українського граверства... — С. 43.

²⁵ Наприклад: *Атлас Подольской губернии* // Журн. м-ва внутр. дел. — Спб., 1843. — Ч. 2. — С. 341; *Сементовский А. А.* Указ. соч. — С. 19; *Rolle J.* Wycieczka do Kamienca // *Kłosy.* — Warszawa, 1898. — Т. 26, Nr. 670. — С. 279; *Rolle J.* Zameczki podolskie na kresach multanskich. — Wyd. 2, przerob. — Warszawa, 1880. — Т. 2. — С. 18; *Górski K.* Op. cit. — С. 170; *Городецкий М. И.* Общий вид города Каменец-Подольска во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подolia. Историческое описание. — Спб., 1891. — С. 56; *Городецкий М. И.* Столетие воссоединения Юго-Западной Руси // Всемир. ил. — Спб., 1893. — Т. 49, № 15. — С. 262; *Сейдинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — Киев, 1895. — С. 40; *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski... Wilno, 1913. — С. 62, 63, 66, 67, 68; *Січинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст. — С. 10; *Січинський В.* Історія українського граверства... — С. 43; *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. — К., 1950. — С. 107; *Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис* / Є. М. Паламніцька, І. С. Винокур, Г. М. Хотун, І. І. Медведовський. — К., 1968. — С. 25, 26; *Халпахчян О. Х.* Сооружения армянской колонии в Каменец-Подольском // Архит. наследство. — 1980. — № 28. — С. 134, 136; *Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний заповідник: Іст.-архит. нарис* / А. І. Качуровський та ін. — К., 1984. —

С. 14 — 15; *Обсїйчук В. А.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. — К., 1985. — С. 13.

²⁶ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 16; *Тютюн А., Хотун Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй Междунар. симпози. по арм. искусству, Ереван, 1978, 12 — 18 сент. — Ереван, 1981. — Т. 2. — С. 431, 432; *Пламеницька О. А.* Особенности средневековой застройки центра Каменец-Подольского // Архит. наследство. — 1985. — № 33. — С. 53; *Пламеницька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Укр. іст. журн. — 1987. — № 3. — С. 131.

²⁷ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку. — С. 16.

²⁸ Див., наприклад: *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1976. — С. 284.

²⁹ *Wierzbowski T.* Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i bibliografii pisarzy polskich. — Warszawa, 1904. — Т. 2. — С. 73 — 74.

³⁰ *Heidenstein R.* Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Cum gratia et privilegio S. R. Maiestatis Poloniae. — Francofurti ad Maenum, 1672.

³¹ *Архив Юго-Западной России.* — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 560.

³² Реляції з листопада 1672 та квітня, червня, липня 1673 р. Див.: *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Krakow, 1845. — Т. 2. — С. 194, 207, 223, 231.

³³ *Dachkevitch Ya.* Op. cit. — Р. 467; *Дашкевич Я. Р.* Види і плани Кам'янця-Подільського XVII — XVIII ст. — С. 91. Праця Ю. Й. Січинського (До історії топографії Кам'янця-Подільського та його околиць) — чорновий рукопис 1927 — 1928 рр., що зберігається у Хмельницькому державному обласному архіві (Ф. Січинського), — в якій він аналізує вісім зображень Кам'янця, залишилися неопублікованою.

³⁴ *Винокур І. С., Петров М. Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). — Хмельницький, 1983. — С. 26; *Kublin L., Majewska B.* Plan Kamienca Podolskiego // *Rzeczpospolita w dobie Jana III.* — С. 98 (датується 1672 — 1679 рр.); *Дроздовська Г. В.* Використання архівних джерел при дослідженні центральної площі в Кам'янці-Подільському // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — К., 1984. — Вип. 1. — С. 101.

³⁵ Нами зроблено спроби дати перелік гравюр «з льоту птаха», виготовлених епігонами Томашевича. Див.: *Dachkevitch Ya.* Op. cit. — Р. 469 — 471; *Дашкевич Я. Р.* Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі. — С. 59 — 61. На сьогодні ці переліки можна доповнити новими знахідками. Нам не вдалося ствердити, якого типу гравюри вміщено в кн.: *Sandart J.* Des konigreichs pohlens lands-, staats- und zeit- beschreibung aus den besten und neusten scribenten... — Sultzbach, 1687. — С. 127 (2-е вид. — Нюрнберг, 1711).

³⁶ Див., наприклад: *Будяньська Т. М.* Замок у Кам'янці-Подільському: (Пам'ятник архітектури XIV — XVIII ст.). — К., 1961. — С. 5; *Кам'янець-Подільський.* — С. 26; *Халпахчян О. Х.* Указ. соч. — С. 134, 136.

³⁷ *Тютюн А., Хотун Г.* Указ. соч. — С. 13.

³⁸ *Дроздовська Г. В.* Вказ. праця. — С. 101; *Ківільська Г. В.* Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доп. VI Поділ. іст.-краєзнав. конф. (Секція історії дожовтн. періоду). — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 77.

³⁹ *Fisher A.* Ottoman Kamenets-Podolsk // *Jornal of Turkish Studies.* — 1984. — Vol. 8. — Р. 59 — 60.

⁴⁰ Про примірники на Україні: *Сементовський А. А.* Указ. соч. — С. 75; *Rolle J.* Zameczki podolskie na kresach multanskich. — Т. 2. — С. 19. *Січинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст. — С. 11.; *Mekicki R.* Muzeum Narodowe im. krola Jana III we Lwowie. Przewodni po zbiorach. — Lwów, 1936. Про примірники в польських колекціях див.: *Grabowski A.* Początek ikonografii naszej w spisie małego zbioru gycin i obrazów w odciskach z blach miedzianych. — Warszawa, 1857. — Т. 4. — С. 244; *[Kraszewski J. I.]* Catalogue d'une collection iconographique polonaise. — Drezden, 1865. — Р. 253; *Rzeczpospolita w dobie Jana III.* — С. 98.

⁴¹ Три примірники в ЛНБ. Доля примірника, що був у Львівському історичному музеї, неясна.

⁴² Городецкий М. И. Столетие воссоединения Юго-Западной Руси. — С. 262; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. — С. 40 — 41; Юрченко П. Г. Кам'янець-Подільський замок. — С. 108; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 144 — 145; Кам'янець-Подільський. — С. 26; Халпахчан О. Х. Указ. соч. — С. 136 та ін.

⁴³ Будянська Т. М. Вказ. праця. — С. 5; Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник. — С. 14 — 15.

⁴⁴ Наприклад, див.: *Dachkevyc Ja*. Op. cit. — il. XC, XCI; *Rzeczpospolita w dobie Jana III*. — il. 64.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор рассматривает источниковую ценность гравюр XVII — XVIII вв. с изображением Каменца-Подольского с точки зрения исторической топографии города.

І. Б. Гирич

ДО ІСТОРІЇ ТОПОГРАФІЇ
ПЕЧЕРСЬКОЇ ЧАСТИНИ КИЄВА ХІХ СТ.
(за матеріалами Київської інженерної команди)

Фонд Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДІА УРСР, містить карти, кресленники, плани Печерської частини Києва XVIII — XIX ст. За матеріалами простежується, як змінювався загальний вигляд фортеці в різні часи.

Із заснуванням Петром I нової фортеці на Печерську в Києві розпочала роботу Київська інженерна команда. Поодинокі згадки в історичній літературі свідчать про її функціонування в той час, проте загальний масив документів фонду Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДІА УРСР у м. Києві, відображає більш пізній період її існування, з кінця XVIII — до другої половини XIX ст.

Інженерна команда була складовою частиною інженерного управління Києво-Печерської фортеці, яке відало оборонними об'єктами; будинками, технічними спорудами, а також військовими шляхами, мінними та іншими допоміжними засобами військової оборони. Команда була його робочим органом. В її обов'язки входило: розробка проектів військових споруд, вирішення питань технології, будівництва, контроль за проведенням ремонтних робіт та ін. Очолював команду військовий інженер у чині полковника, його підлеглими був офіцерський склад інженерів-помічників, а особовий штат команди складався з креслярів-картографів, котрі проходили військову службу у званні кондукторів та фейерверкерів, вони в свою чергу розподілялись на різні категорії-класи. Спеціальну освіту креслярі здобували спо-

© І. Б. Гирич, 1991

чатку в школах землемірів, а згодом в інженерних школах, завданих у Росії з 1804 р.

Основу збірки становлять карти, кресленники, плани фортеці та її частин. Вони зберігаються групами відповідно до основних споруд фортеці: Шпитальні та Васильківські укріплення, Жандармські казарми, Арсенальні майстерні, Миколаївські казарми, арештантська рота на території Пустинно-Микільського монастиря, цитадель — Стара Петровська фортеця, казарма кантоністів, круглі башти, Звіринецькі укріплення, Подільська брама, підпирний мур у Проваллі, цегляні заводи в долині Либеді.

Нова фортеця, будівництво якої розпочалося у 1831 р., змінила структуру Печерської частини міста, створила та закріпила нові його райони, вулиці, площі. Під час будівництва більшість будинків, що існували на початку XIX ст., підпала під знесення. На картах послідовно фіксувався стан Печерського містечка напередодні великих зрушень, під час будівництва фортеці та після нього. Завдяки цим матеріалам (головним чином загальним планам цієї частини міста) стає можливою реконструкція історико-топографічної структури цього району, спроба котрої запропонована у цій статті¹.

На межі XVIII — XIX ст. Київська фортеця переживала своєрідний етап відродження. У зв'язку з підготовкою Росії до війни з наполеонівською Францією в Києві за наказом військового міністерства ремонтувалися і поновлювалися старі оборонні споруди та прискорено зводилися нові. Навіть після Вітчизняної війни 1812 р. з внутрішньополітичних міркувань царська влада санкціонувала будівництво Нової Печерської фортеці, яке продовжувалося чверть століття і було остаточно завершене лише у 60-х роках XIX ст. Саме цей більш ніж півстолітній період історії висвітлюють документи фонду Київської інженерної команди.

У 1817 р. на Печерську налічувалося 17² з 49 цегляних будинків міста. На одному з планів Києва початку століття³ зображено 5 кам'яних будинків вздовж еспланадної лінії. Всі вони були побудовані в 1803 — 1806 рр. і розміщувалися в районах сучасних вулиць Суворова та Кутузова.⁴

Печерськ, або Печерський форштадт, як його офіційно називали до початку будівництва Нової фортеці, географічно розміщувався на Печерському плато, обмеженому з усіх боків урочищами та ріками: з півдня — долиною ріки Либідь, з південного сходу — Наводницьким ярмом, з півночі і сходу — Дніпром, з південного заходу і північного сходу — Кловським ярмом.

Головними вулицями Печерська були: Микільська (нині вул. Січневого повстання), яка з'єднувала фортецю із самим містом і Подолом; на ній розташовувалися будівлі Пустинно-Микільського монастиря. Московська вулиця пролягала, як і зараз, але розпочиналася від перехийка, що єднав Липки і Печерськ. Мініховський